İSLÂMÎ LİTERATÜRDE HİLÂL BEYTİNDEN YARARLANMA

Halil ALDEMİR*

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 17 Aralık 2025, **Kabul Tarihi:** 05 Nisan 2026, **Yayın Tarihi:** 26 Haziran 2026, **Atıf:** Aldemir, Halil. "İslâmî Literatürde Hilâl Beytinden Yararlanma". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 26/2 (Haziran 2026): 943-971.

DOI: 10.33415/daad.1843671

❋ ❋ ❋

Öz

Şairi ve telif tarihi belirlenemeyen "hilâl beyti", hicrî X. yüzyılın ilk yarısından itibaren İslâmî ilimlerde kullanılmaya başlanmış; özellikle son iki yüzyılda bu beyitten istifade yaygınlık kazanmıştır. Bu çalışma, beytin farklı disiplinlerdeki kullanım biçimlerini ve işlevlerini ele almaktadır. Geniş çaplı literatür taraması sonucunda Hanefî, Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî/Selefî âlimlerin farklı coğrafyalarda ve alanlarda bu beyte yer verdiği tespit edilmiştir. Beytin herhangi bir divana aidiyeti belirlenememiş; farklı rivayet varyantlarıyla aktarıldığı görülmüştür. Tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, coğrafya ve sözlük bilimi gibi alanlarda kullanılan beytin iki temel işlev üstlendiği anlaşılmıştır. Buna göre beyit, tasavvufî bağlamda keşfî bilginin kabulünü desteklemek için kullanılırken, diğer alanlarda ise delile dayalı bilgi üretiminde uzman otoriteye başvurulması gerektiğini vurgulayan edebî bir araç olarak işlev görmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, fıkıh, hadis, tasavvuf, hilâl beyti.

* Prof. Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı, Kilis/Türkiye, aldemirhalil@kilis.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-1311-7318.

Utilising the Hilal Bayt in Islamic Literature

Halil ALDEMİR*

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 17 December 2026, **Accepted:** 05 April 2026, **Published:** 26 June 2026, **Cite as:** Aldemir, Halil. "Utilising the Hilal Bayt in Islamic Literature". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 26/2 (June 2026): 943-971.

DOI: 10.33415/daad.1843671

❋ ❋ ❋

Extended Abstract

Poetry has long functioned in Islamic intellectual tradition as a powerful rhetorical device employed to strengthen arguments, clarify meanings, and persuade audiences. Within this framework, the so-called *Bayt al-Hilāl*, composed in the *khafīf* metre and of uncertain authorship and date, represents a striking example. Although its earliest attestations can be traced to the first half of the 10th Hijrī century, its circulation and usage have expanded significantly, particularly over the last two centuries. This study investigates the transmission, variants, and disciplinary applications of the couplet across a broad spectrum of Islamic sciences.

A comprehensive survey reveals that *Bayt al-Hilāl* appears in diverse fields, including tafsīr, fiqh, ḥadīth, kalām, sectarian history, sīra, lexicography, geography, and Sufism. The most commonly transmitted version encourages deference to those who possess direct knowledge: "If you cannot see the crescent, then trust those who have seen it." Variants of the couplet, such as substitutions of *fa-sallim* with *fa-ṣaddiq* and *bi'l-abṣār* with *bi'l-aʿyān*, reflect processes of semantic transmission (*riwāya maʿnawiyya*) rather than strict textual preservation. While these variations do not disrupt the poetic metre, certain renditions—particularly that of al-Albānī—represent substantial paraphrasing that diverges from the original form.

The couplet is cited by scholars of various legal and theological affiliations, including Ḥanafī, Mālikī, Shāfiʿī, and Ḥanbalī/Salafī traditions, demonstrating its broad acceptance across intellectual boundaries. In tafsīr literature, it is frequently invoked to support the acceptance of Sufi interpretations concerning metaphysical realities beyond rational comprehension. Notably, exegetes such as al-Khafājī, Ibn ʿAjība, and al-Ālūsī employ the verse, sometimes critically, within discussions of *ishārī* exegesis. Conversely, in the field of Qurʾānic sciences, beginning with al-Zurqānī's *Manāhil al-ʿIrfān*, the couplet is recontextualized within the framework of linguistic inimitability (*iʿjāz*),

* Prof. Dr. Kilis 7 Aralık University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of al-Tafsir, Kilis/Türkiye, aldemirhalil@kilis.edu.tr, ORCID: https://orcid.org/ 0000-0002-1311-7318.

marking a shift from mystical epistemology to domains open to rational inquiry and scholarly debate.

In legal theory and practice, the verse has been used since the 10th Hijrī century to advocate reliance on qualified experts, a theme continued by later jurists such as Ibn ʿĀbidīn and al-Albānī. Similarly, in ḥadīth scholarship and kalām, it appears in discussions concerning authority, interpretation, and contested issues such as knowledge of the unseen. Its presence in lexicography and geography further underscores its adaptability as a general epistemic principle emphasizing trust in expertise.

Ultimately, *Bayt al-Hilāl* functions as a versatile rhetorical tool appropriated by diverse intellectual traditions. While Sufi authors employ it to legitimize knowledge derived from mystical unveiling (*kashf*), non-Sufi scholars reinterpret it to affirm reliance on empirically and rationally grounded expertise. This dual usage highlights the couplet's enduring significance as a shared yet contested instrument of epistemological justification in Islamic thought.

Keywords: Tafsīr, Fiqh, Ḥadīth, Sufism, Bayt al-Hilāl.

❋ ❋ ❋

Giriş

İslâm literatüründe, sözün etkisini artırmak, temsil yoluyla anlatımı güçlendirmek, verilmek istenen mesajı daha etkili biçimde iletmek, anlamı pekiştirmek ve muhatabı ikna etmek gibi amaçlarla şiirlere sıklıkla yer verildiği bilinmektedir.[1] İslâmî ilimlerin gelişimiyle birlikte farklı alanlarda çok sayıda manzum eser kaleme alınmıştır. Eğitim-öğretim sürecini kolaylaştırmasının yanı sıra alanla ilgili bilgileri sistematik ve derli toplu biçimde sunan bu eserler, literatürde önemli bir yer edinmiştir. Eğitim-öğretim materyali olan manzumeler, istişhâd şartlarını taşıyan beyitler ve bu kapsamın dışında kalan şiirlerden yararlanma, köklü ilmî gelenekte oldukça yaygın bir uygulamadır. Bununla birlikte, söz konusu yaygınlığın beraberinde bazı problemleri de getirdiği görülmektedir. Bu problemlerin başında, şiirlerin şairlerinin her zaman tespit edilememesi gelmektedir. Bu sorun, şiirin telif edildiği dönemin tespitini de güçleştirmektedir. Ayrıca şiirlerin bağlamından koparılarak farklı disiplinlerde kullanılması da önemli bir sorun teşkil etmektedir. Bir beytin birbirine zıt görüşleri desteklemek amacıyla kullanılabilmesi de bu kapsamda dikkat çeken hususlar arasındadır. Bunlara ilaveten, bir beytin farklı lafızlarla rivayet edilmesi; bu varyantların kimi zaman anlam ve vezin bakımından uyumlu,

[1] Şiirin anlamsal ve yapısal açıdan süsleme sanatındaki yeri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Shaikh Husayn, Ahmad. "Anlamsal ve Yapısal Açıdan İslamî ve Edebî Süsleme Sanatları". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/7 (2017): s. 159-186.

kimi zaman ise farklılık arz eden nitelikte olması da ayrı bir problem alanı oluşturmaktadır.

Bu araştırmada, şairi belli olmayan, bağlamı tespit edilemeyen, eğitim-öğretim materyali olmayan, istişhâd şartlarını taşımayan ve farklı rivayetleri bulunan bir beytin çeşitli disiplinlerdeki kullanım biçimleri tespit edilecektir.

Bu araştırmada söz konusu beyit, "hilâl beyti" olarak adlandırılmıştır. Beytin yaygın rivayeti ise şu şekildedir:

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَار (الخفيف)

Eğer göremezsen sen hilâli,

Gözleri ile görenlere teslim eyle kendini.

Beytin bunun dışında az da olsa farklı rivayetleri mevcuttur. Mesela eṣ-Ṣāvī (öl. 1241/1825) tarafından beytin aynı vezin ve aynı anlamda şu şekilde rivayet edildiği görülür: [2]

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَعْيَان

Nüzul sırasına göre tefsir yazanlardan Molla Ḥuveyṣ (öl. 1398/1978) beyti şu şekilde rivayet etmiştir: [3]

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَصَدِّقْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَار

Eğer göremezsen sen hilâli,

Tasdik eyle gözleri ile görenleri.

Beytin en farklı rivayeti ise Nāṣıruddīn el-Elbānī (öl. 1999) tarafından şu şekilde alıntılanmıştır:[4]

وإذا لم تر القمر بازغا فسلم لأناس رأوه بالأبصار

Eğer göremezsen sen ayı doğmuş bir halde,

Gözleri ile görenlere kendini teslim eyle.

[2] Ebu'l-ʿAbbās Aḥmed İbn Muḥammed el-Halvetî eṣ-Ṣāvī, *Ḥāşiyetu'ṣ-Ṣāvī ʿala'ş-Şerḥı'ṣ-Ṣaġīr* (b.y.: Dāru'l-Maʿārif, ts.), 4/788.

[3] Melle Ḥuveyṣ Āl Ġāzī, *Beyānu'l-Meʿānī* (Dımeşḳ: Maṭbaʿatu't-Teraḳḳī, 1965), 1/42.

[4] Muḥammed Nāṣıruddīn el-Elbānī, *Taḥrīmu'ṭ-Ṭarab* (Beyrut: Muessesetu'r-Reyyān, 2005), 30-31.

İbn İyās'ın (öl. 930/1524) bu beyitten önce başka bir beyti daha zikrettiği görülür:

فَإِذَا كُنْتَ بِالْمَدَارِكِ غِرّا ثُمَّ أَبْصَرْتَ حَاذِقًا لاَ تُمَارِى

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَار

Gafilsen sen hakikatleri idrakten

Görünce dâhi uzak dur onunla tartışmadan,

Eğer göremezsen sen hilâli

Gözleri ile görenlere teslim eyle kendini.[5]

Yapılan literatür taraması sonucu bu beytin ilk olarak İbn İyās tarafından zikredildiği sonucuna varılmıştır. Söz konusu yazarın yaşadığı dönem göz önünde bulundurulduğunda bu beytin hicrî X. yüzyıldan itibaren mütedavel olduğunu söylemek mümkündür.

Kamerî ayların belirlenmesinde ve buna bağlı olarak dinî alanda ibadet ve bayramların zamanının tayinindeki rolü sebebiyle hilâlin görülmesi önem arz etmektedir. Ancak havanın kapalı olması, hilâlin yapısı vb. etmenler nedeniyle herkesin onu görmesi mümkün olmamaktadır. Bu nedenle hilâli gören kimselere itibar edilmesi İslam toplumunda önem arz etmektedir. Beyitte de bu durum ifade edilmiştir. Beytin bir bilene itibar edilmesi ve teslimiyet gösterilmesi konusunda İslâm literatüründe kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmada tefsir, Kur'ân ilimleri, tefsir tarihi, hadis, fıkıh, kelam, mezhepler tarihi, tasavvuf ve diğer alanlarda kullanıldığı bağlamlar tasvir edilerek değerlendirmeler yapılmıştır.

1. Tefsir

Bu beytin tefsir kitapları, tefsir tarihi ve Kur'ân ilimleri alanında telif edilmiş eserlerde alıntılandığı görülmüştür. Tefsir kitaplarında bu beyti – tespitlerimize göre— ilk kez Şihābuddīn el-Ḫafācī (öl. 1069/1659), el-Beyḍāvī'nin (öl. 685/1286) tefsiri üzerine yazdığı haşiyede kullanmıştır. el-Beyḍāvī اَلْيَوْمَ تُجْزٰى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ ayetini[6] tefsir ederken nefislerin sahip oldukları akide ve işledikleri ameller ile somut bir şekil kazanacaklarını, bu şekillerin nefse lezzet ve elemi zorunlu olarak tattıracaklarını, ancak nefislerin kendilerini meşgul eden engeller nedeniyle bu dünyada bunları

[5] Muaḥmmed İbn Aḥmed İbn İyās, *Bedāʾiʿu'z-Zuhūr fī Vekāʾiʿi'd-Duhūr* (Beyrut: el-Maʿhedu'l-Elmānī li'l-Ebhāṣi'ş-Şarḳıyye, 1960), 3/50.

[6] el-Muʾmin 40/17.

fark edemeyeceklerini söylemiştir. Akabinde insanların ölmesi ve söz konusu engellerin kalkmasıyla nefislerin bu tür lezzet ve elemi hissedeceklerini ifade etmiştir.[7] Şihâbuddîn el-Ḫafâcî bu söylediklerinin, bedenden ayrılan ruhları ve bedenin işlediği amellerin suretlerini müşahede eden keşf ehli mutasavvıfların ve ilahiyat konularıyla ilgilenen filozofların yöntemine göre olduğunu belirtmiştir. Ona göre burada lezzet ve elem, bizzat lezzet ve elemin kendisidir. Buradan hareketle o, cismânî haşri inkâr edenlerin hata ettiklerini söylemiş, akabinde de bu beyti görüşünü desteklemek için zikretmiştir.[8]

Bu beyti daha sonraki dönemlerde Faslı müfessir, aynı zamanda Şazelî-Derḳâvî şeyhi İbn ʿAcîbe'nin (öl. 1224/1809) zikrettiği görülmektedir. Bakara sûresinde Allah Teâlâ kendisinin kullarına yakın olduğunu bildirmiştir.[9] İbn ʿAcîbe âdeti olduğu üzere ayeti tefsir etmiş, ardından da işârî yoruma yer vermiştir. Allah Teâlâ'nın mekân, yön, nitelik, madde ve şekil gibi beşerî tasavvurlara konu olan unsurlardan münezzeh olduğunu vurgulamıştır. Bununla birlikte yer, sayı, nitelik, cisim, cevher ve araz gibi varlık kategorilerinin O'ndan bağımsız olarak düşünülemeyeceğini ifade etmiştir. Ona göre Allah, ilâhî lütfu ile her yerde hazır ve nâzırdır; nuru ile varlık âleminde zuhur etmekte ve her şeyi kuşatmaktadır. Ancak bu kuşatıcılığın, O'nun söz konusu niteliklerle sınırlı veya onlara bağlı olduğu anlamına gelmediğini belirtmiştir. Müellif, bu tür metafizik ve tasavvufî hakikatlerin ancak mâna ehli ve zevk sahibi kimseler tarafından idrak edilebileceğini dile getirmiştir. Bu sebeple onların rehberliğine başvurulması hâlinde söz konusu işaret ve sırların hakikatine vâkıf olunabileceğini ifade etmiştir. Buna karşılık bu mertebeye ulaşamayan kimseler için Allah'ı her türlü eksiklikten tenzih etmenin ve teşbihin bâtıl olduğunu bilmenin yeterli olacağını söylemiştir. Nihayetinde her durumda mâna ehli kimselere teslim olunmasını tavsiye etmiş ve bu düşüncesini desteklemek amacıyla söz konusu beyte yer vermiştir.[10] İbn ʿAcîbe burada tasavvuf ehlinin söylediği bazı yorumları kavramanın zor olduğunu, bu nedenle onlara teslimiyet gösterilmesi gerektiğini ifade etmiş ve bu beyti ifadesini güçlendirmek için alıntılamıştır.

7 Nâṣıruddîn Ebû Saʿîd eş-Şîrâzî el-Beyḍâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Teʾvîl*, thk. Muḥammed ʿAbdurraḥmân el-Marʿaşlî (Beyrut: Dâru ʾİḥyâʾi't-Turâs̱i'l-ʿArabî, 1418), 5/45.

8 Aḥmed İbn Muḥammed Şihâbuddîn el-Ḫafâcî, *ʿİnâyetu'l-Ḳâḍî ve Kifâyetu'r-Râḍî ʿalâ Tefsîri'l-Beyḍâvî* (Beyrut: Dâru Ṣâdır, ts.), 7/364.

9 el-Bakara 2/186.

10 Aḥmed İbn Muḥammed İbn el-Mehdî İbn ʿAcîbe el-Ḥasenî el-İdrîsî eş-Şâz̤elî el-Fâsî İbn ʿAcîbe, *el-Baḥru'l-Medîd fî Tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-Mecîd*, thk. Aḥmed ʿAbdullâh el-Ḳuraşî Raslân (Kahire, 1419), 1/214.

İbn ʿAcîbe, en-Nisâ sûresinin 163–165. âyetlerini tefsir ederken işârî yorum kısmında, bu ümmetin âlimlerinin İsrâiloğullarının nebileri, ârifle-rinin ise onlara gönderilen resuller konumunda olduğunu ifade etmiştir. İlham yoluyla gerçekleşen vahiy bağlamında âlimler ve ârifler ile önceki ümmetlerin peygamberleri arasında bir benzerlik bulunduğunu belirtmiş; bu kimseler için müşâhede ile birlikte ilâhî hitabın gerçekleştiğini, onların Hak'tan işitip Hak ile konuştuklarını dile getirmiştir. Akabinde sûfîlerin Allah'ın kelâmını bazen aracılar vasıtasıyla, bazen de aracısız biçimde işittiklerini ifade etmiştir. Bunun ise ancak zevk ehlinin ileri gelenleri tarafından bilinebilecek bir hakikat olduğunu belirtmiş; onların derecesi-ne ulaşamayan kimselerin ise teslimiyet göstermeleri gerektiğini vurgu-lamış ve bu düşüncesini desteklemek amacıyla söz konusu beyte yer vermiştir.[11]

Müfessir İbn ʿAcîbe, Hūd sûresi 7. ayetin tefsirinde varlıkların Allah Teâlâ'nın kendilerini var kılmasıyla var olduğunu, Allah'ın zatının birliği ile yok olduklarını belirtmiştir. Bu durumda Hak Teâlâ ile birlikte başka bir varlığın olmadığını, O'nun önceden olduğu gibi şimdi de var olduğunu, değişime uğramasının imkânsızlığını ifade etmiştir. Ardından da bu sırları, ancak sır sahiplerine yoldaş olanların bilebileceğini, sır ehline yoldaş olmayanların ise onlara teslimiyet göstermeleri gerektiğini söyleyip bu beyti alıntılamıştır.[12]

İbn ʿAcîbe el-İsrā suresinin 45-49. ayetlerini tefsir ederken eşyanın var olması durumunu ve teşbihini sûfî perspektif ile izah ettikten sonra bu derin hakikati ancak büyük ârîflerle beraber olanların idrak edebileceğini, böyle bir rehberliği olmayan kimseye düşenin ise, hakikati görenlere güvenip teslimiyet göstermek olduğunu ifade etmiştir. Bu kanaatini güçlendirmek için de hilâl beytine yer vermiştir.[13]

Son olarak İbn ʿAcîbe, Allah'ın ilminin kuşatıcılığının anlatıldığı el-Mucādele sûresinin 7. ayetini açıklarken el-Vertecebī'nin (öl. ?) bir görüşünü alıntılamış ve ardından bunu özetlemiştir. Ona göre ilim ile birinin yanında olmak, zât ile onun yanında olmayı gerektirir. Zira sıfat, mevsuftan ayrı düşünülemez. el-Cuneyd [el-Baġdādī]'nin (öl. 297/909) "Hâdis varlık kadîm varlık ile yan yana gelirse, hâdis varlık yok olup gider, kâdim varlık ise bâki olur." sözünü alıntılayıp ardından "His alemini geçip mana

11 İbn ʿAcîbe, *el-Baḥru'l-Medîd*, 1/592.
12 İbn ʿAcîbe, *el-Baḥru'l-Medîd*, 2/513.
13 İbn ʿAcîbe, *el-Baḥru'l-Medîd*, 3/203-204.

alemine var ki, sadece Kadîm ve Ezelî varlığı bulasın! Bunu böyle anla ve kendini teslim eyle" nasihatinde bulunup bu beyti zikretmiştir.[14]

Tefsir alanında bu beyitten yararlanan müfessirler arasında el-ʾĀlūsī'nin (öl. 1270/1854) de olduğu görülmektedir. O, tefsirinde bu şiire üç yerde yer vermektedir. İlkinde Şeyhu'l-İslâm İbn Kemal'in (öl. 940/1534) el-Enbiyā sûresinin 105. ayetinden Mısır'ın Sultan Selim tarafından fethedileceği bilgisine ulaşmasını zikredip ardından sûfîlere karşı insaflı tutumun, Muhammedî yolda ilerleyen tasavvuf büyüklerini kabul etmek olduğunu belirtmiş, hasta zihinlerin erişemediği yerlerde ithamlarda bulunmasının karşılarındaki çok sayıdaki engel ve diğer ilişkiler nedeniyle olduğunu ifade edip bu beyti temsil olarak zikretmiştir.[15] el-ʾĀlūsī iman edip sakınmaları halinde kötülüklerinin affedilip cennetle ödüllendirilecekleri vaad edilen ehl-i kitab hakkındaki ayete ilişkin işârî tefsir sadedinde ehl-i kitabın imanını "zâhirî ilimlere iman"; sakınmalarını "aktarılan bâtınî ilimlere itiraz ederek onları inkar etmekten sakınmak" şeklinde gerçekleşen te'vîle yer vermiştir.[16] Son olarak el-ʾĀlūsī, evliyanın Levḥ-i maḥfūẓa muttali olacağına dair sûfîlerden bazılarının görüşünü aktarmıştır. Akabinde Levḥ-i maḥfūẓu; Levḥu'l-ḳaḍā, Levḥu'l-ḳader, Levḥu'n-nefsi'l-cuzʾiyye es-semāviyye ve levḥu'l-heyūlī şeklinde dörde ayıran ve bu görüşünü desteklemek için bu beyti zikreden kimsenin düşüncelerini aktardıktan sonra eleştirel bir yaklaşım sergileyip evliyaların Levḥ-i maḥfūẓu göremeyeceklerini söylemiştir.[17] Böylece el-ʾĀlūsī'nin bu beyti iki yerde tasavvufî te'vîli desteklemek amacıyla zikrettiği, bir yerde ise tenkit ettiği tasavvufî bir yorumu alıntı olarak verirken içinde bu beyti de aktardığı görülmüştür.

Nüzul sırasına göre tefsir telif eden az sayıdaki müfessirlerden biri olan Molla Ḥuveyş, eserinde iki yerde bir kelime farklılığı ile bu beyte yer vermiştir. İlk olarak Sûfîler ve Yedi Harf konusunu ele aldığı yerde "Muhammedî dairenin merkezinde olan mutasavvıfların önde gelen âriflerine teslim olmak ve çeşitli engeller nedeniyle onların yüce durumlarını ve üstün sözlerini anlayamayan zihinleri suçlamak insaflı davranışın bir parçasıdır." dedikten sonra araştırmanın konusu olan beyti şu şekilde vermiştir:

[14] İbn ʿAcībe, *el-Baḥru'l-Medīd*, 7/340.
[15] Maḥmūd İbn ʿAbdullāh el-Ḥuseynī el-ʾĀlūsī, *Rūḥu'l-Meʿānī*, thk. ʿAlī ʿAbdubārī ʿAṭiyye (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 1415), 1/9.
[16] el-ʾĀlūsī, *Rūḥu'l-Meʿānī*, 3/353.
[17] el-ʾĀlūsī, *Rūḥu'l-Meʿānī*, 14/162.

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَصَدِّقْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَار

Eğer göremezsen sen hilâli,

Tasdik eyle gözleri ile görenleri.

Molla Ḥuveyş'in bu beyti el-ʾĀlūsī'den aldığı görülmektedir.[18] Dolayısıyla beyitteki lafız farkının, beytin farklı bir rivayeti olarak görülmesi yerine, Ḥuveyş'in beyti manen naklettiği şeklinde düşünmek daha uygun olur.

Ḥuveyş veli kulların bedenlerinin bir yerde olmasına rağmen aynı anda birçok yerde göründüklerine dair anlatılan haberlerin bulunduğunu ifade edip bunun Allah Teâlâ'nın o kullarda ortaya çıkardığı bir keramet olduğunu söylemiştir. Ayrıca kendisinin buna tanık olduğunu ve bunu tasdik ettiğini belirtmiş, ardından da "Ey İnkarcı!" şeklinde hitap ederek bu beyte yer vermiştir.[19]

Kur'ân ilimleri alanında telif edilen eserlerde de söz konusu beytin alıntılandığı görülmektedir. Nitekim ez-Zurḳānī (öl. 1367/1948) *Menāhilu'l-ʿIrfān* adlı eserinde bu beyitten yararlanmıştır. Müellif, Kur'ân'ın iʿcâzının vahyin doğruluğuna delil olarak ileri sürülmesi ve bu iʿcâzın da belâgat incelikleriyle temellendirilmesi meselesini ele almıştır. Bu bağlamda belâgatın inceliklerini bilmedikleri için söz konusu delili kabul etmeyen kimselere karşı cevap vermiştir.[20] Arap dilinin altın çağını yaşadığı dönemde edebiyatçıların onun bütün kitaplardan üstün, bütün sözlerden farklı olduğuna, belâğat ve fesâhat bakımından i'câz sahibi olduğuna tanıklık ettiklerini anlatmış, Kur'ân'ın i'câz ve belâğat inceliklerinin zevkine varmak isteyenler için kapıların açık olduğu, araştırma imkânının mevcut bulunduğunu söylemiş, ardından bu beyti zikretmiştir.[21] Abdullāh Drāz (öl. 1377/1958), dili bilmeyen, sözleri birbirinden tefrik etme yetisine sahip olmayan kimselerin işin ehline itibar etmeleri gerektiğini vurguladığı bir bağlamda bu beyitten yararlanmıştır. Bu özelliklere sahip olmayan birinin bu özelliklere sahip olan birine itibar etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Onun bu beyti ez-Zurḳānī ile benzer bağlamda kullandığı görül-

18 Āl Ġāzī, *Beyānu'l-Meʿānī*, 1/42.

19 Āl Ġāzī, *Beyānu'l-Meʿānī*, 2/40.

20 Muhammed Abdulazîm ez-Zürkânî, *Kur'ân İlimleri Menâhilu'l-'Irfân Tercümesi*, çev. Halil Aldemir (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015), 1/134; Bu beytin *Menāhilu'l-ʿIrfān*'da yer alması hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Halil Aldemir, "ez-Zürkânî'nin Menâhil'de Şiirlerden Yararlanması", *darulfunun ilahiyat* 37/1 (2026), 98-99.

21 ez-Zürkânî, *Kur'ân İlimleri Menâhilu'l-'Irfân Tercümesi*, 1/136.

mektedir.[22] Dolayısıyla Drāz'ın ez-Zurḳānī'den esinlenmiş olabileceğini söylemek mümkündür. er-Rūmī el-i'câzu'l-luğavî başlığını işlerken benzer bağlamda bu beyti kullanmıştır.[23] Bu beytin et-Ṭaḥṭāvī tarafından da i'câz ve dil konusunda alıntılandığı da görülmüştür.[24]

Bu beytin kullanıldığı eserlerden biri de Mısır'da hazırlanan Kur'ân İlimleri Ansiklopedisidir. Bu eserde işârî tefsire karşı temkinli bir dil kullanılmıştır. el-ʾĀlūsī'nin *Rūḥu'l-Meʿānī* adlı tefsirinin mukaddimesinde ifade ettiği işârî tefsir hakkında olması gereken insaflı tutuma ilişkin görüşü olduğu gibi nakledilmiş, bu sırada da bu araştırmanın konusu olan beyte de yer verilmiştir. Ancak ansiklopedide söz konusu beyte yer verilmesinin amacı, idraki güç olan işârî tefsirler konusunda ehline teslimiyet gösterilmesini tasvip etmek değildir. Tam tersine el-ʾĀlūsī'nin yaklaşımı eleştiri konusu yapılmıştır.[25]

Hilâl beytine Kur'ân ilimlerinde i'câz-dil bağlamı ve işârî tefsir dışında "Tekrâru'l-Kur'ân" konusunda da yer verildiği görülmektedir. Bu konu oryantalistler ve onlardan etkilenen kimi araştırmacılar tarafından eleştiri konusu yapılmaya çalışılmıştır. İslam dünyasında bu tür yaklaşımlara yönelik çalışmalar yapılmış veya bazı çalışmalarda bunlara cevaplar verilmiştir. el-Muṭʿınī de buna benzer konulara eserlerinde yer veren âlimlerden biridir. O, "Anlatılan konu aynı olmasına rağmen anlatı üslubu neden farklılık gösteriyor?" şeklinde bir soru sorarak konuya başlamış ve üç madde halinde bu soruya cevap vermiştir. Genellikle Kur'ân'daki anlatı farklılıklarının, durumların farklı olmasına dayandığını, her sözün, sözün beyan edildiği makama uygun olacak biçimde belirli bir yöntemle söylendiğini, insanların sözünde tekrarın kimi zaman bozukluğa sebebiyet verdiğini, Kur'ân'daki tekrarların ise her zaman edebi bir güzellik ve tatlılığa vesile olduğunu ifade etmiştir. İkinci olarak farklı anlatıların Kur'ân'ın i'câzını gösterdiğini söylemiştir. Üçüncü olarak ise surelerde anlatılan konulara uygun lafızlar seçilmesinin anlatılarda farklılığa yol açtığını beyan etmiştir. Zira Kur'ân, kıssaları anlatırken anlamı esas almıştır. Bütün bunlardan sonra "özet" kısmında Kur'ân kıssalarındaki tekrarın bu şekilde olduğunu açıklayıp tüm dünyadaki hikâye sanatı erbabına Kur'ân'daki tekrarların bir benzerini yapmaya davet ederek meydan okumuştur.

[22] Drāz, Muḥammed ʿAbdullāh, *en-Nebeʾu'l-ʿAẓīm* (Mısır: ʿĀlemu'lʾĀdāb li't-Terceme ve'n-Neşr, 2022), 190-192.

[23] Fehd er-Rūmī, *Dirāsāt fī ʾUlūmi'l-Ḳurʾāni'l-Kerīm* (b.y.: y.y., 2003), 282-284.

[24] ʿAli Aḥmed ʿAbdulʿāl eṭ-Ṭaḥṭāvī, *ʿAvnu'l-Ḥanān fī Şerḥi'l-Emşāl* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2004), 87.

[25] Heyet, *el-Mevsūʿatu'l-Kur'āniyye el-Muteḫaṣṣıṣa* (Mısır: el-Meclisu'l-ʾAʿlā li'ş-Şuʾūni'l-İslāmiyye, 2022), 1/284.

Akabinde Kur'ân kıssalarındaki tekrarı bir kusur olarak görüp eleştirenlerin iki grupta olabileceğini; birinci gruptakilerin kibir ve inatla hareket edenlerden, ikinci gruptakilerin ise bilgisizce hareket edenlerden oluştuğunu söylemiştir. Her iki kesime de birer beyit ile cevap vermiştir. Bilgisizce Kur'ân'daki tekrarı eleştirenlere bu araştırmanın konusu olan beyti hatırlatmıştır.[26]

Hilâl beytinin kullanıldığı bir diğer Kur'ân ilmi, münasebettir. Bazı âlimler, ayetler ve sureler arasında münasebet bulunduğunu kabul ederek bu münasebetin yönünü ortaya koymaya çalışırken, diğer bazı âlimler münasebet aramanın doğru olmadığını ileri sürmüşlerdir. eş-Şevkānī'nin (öl. 1250/1834) münasebât ilmine bakışını konu edinen eş-Şarḳāvī, münasebetin varlığını kabul edenlerin görüşlerini aktarırken bu beyte de yer vermiştir. Onlara göre ayetler arasındaki münasebet bazen oldukça açık olurken, bazen derin düşünmeyi gerektirir; işte derin düşünmeyi gerektiren yerlerde münasebetin varlığını inkâr etmemek gerekir. eş-Şarḳāvī, münasebet taraftarlarının görüşünü bu şekilde özetlemiş ve araştırmanın konusu olan beyti aktararak tartışmayı sona erdirmiştir.[27] eş-Şarḳāvī çalışmasının bir başka yerinde yine aynı konu ve bağlamda bu beyte bir kez daha yer vermiştir.[28]

Hilâl beytinin Tefsir Tarihi alanında da kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu alanda XX. yüzyıla damgasını vuran bir eser telif eden Muḥammed Ḥuseyn eẕ-Ẕeḥebī (öl. 1977) "Tasavvufî Tefsir" bölümünde bu beyte yer vermiştir. eẕ-Ẕeḥebī'nin bu beyte yer vermesi, el-ʾĀlūsī'nin tefsirinin giriş kısmından yaptığı bir alıntıdan kaynaklanmaktadır. el-ʾĀlūsī bu beyit ile, kendisine göre işârî tefsir konusunda izlenilmesi gereken insaflı yolu özetlemiştir. eẕ-Ẕeḥebī ise el-ʾĀlūsī'nin el-Fātiḥa suresinin tefsiri hakkında İbn ʿArabī'den (öl. 638/1240) aktardığı işârî tefsiri alıntılayarak eleştirel bir tutum izlemiştir.[29] Onun bu tutumu İbn ʿArabī'nin tefsirine ilişkin yazdığı müstakil eserinde de görülmektedir.[30] eẕ-Ẕeḥebī, bu beyti tasavvuf ehlinin anlaşılması güç yorumlarını kabul etme ve onlara teslimiyet

[26] Abdulʿāẕīm İbrāhīm Muḥammed el-Muṭʿınī, *Ḫaṣāʾiṣu't-Taʿbīri'l-Ḳurʾānī ve Simātuhu'l-Belāġıyye* (Kahire: Mektebetu Vehbe, 1992), 1/365-366.

[27] Aḥmed Muḥammed Sālim eş-Şarḳavī, *Mevḳıfu'ş-Şevkānī fī Tefsīrihī mine'l-Munāsebāt* (y.y., ts.), 4.

[28] eş-Şarḳavī, *Mevḳıfu'ş-Şevkānī fī Tefsīrihī mine'l-Munāsebāt*, 11.

[29] Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *Tefsir Tarihi II*, çev. Aydın Temizer vd. (İstanbul: Beka Yayıncılık, 2022), 481-482.

[30] Muḥammed Ḥuseyn eẕ-Ẕehebī, *Tefsīru İbn ʿArabī li'l-Ḳurʾān Ḥaḳīḳatuhū ve Ḫaṭaruhū* (el-Medine: el-Cāmiʿatu'l-İslāmiyye, ts.), 25.

gösterme gerektiğini ifade etmek amacıyla alıntılamamıştır. Aksine, bu tür tefsirleri eleştirirken yaptığı alıntı sırasında beyte yer vermiştir.

Tefsir alanında hilal beytinin ilk olarak hicrî XI. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Bu alanda beyti en çok alıntılayan ise tasavvufî tefsir alanında önemli bir yere sahip olan Şazelī-Derḳāvī şeyhi İbn ʿAcībe olmuştur. O, beş kez bu beyti alıntılamıştır. Bu alanda alıntılama konusunda ikinci olarak el-ʾĀlūsī'nin geldiği görülmektedir. Üç kez söz konusu beyti kullanan el-ʾĀlūsī, ilk ikisinde anlaşılması zor işârî tefsiri desteklemek için bu beyti kullanmış, birinde ise tenkit ettiği bir işârî tefsiri aktarırken yaptığı alıntıda bu beyti zikretmiştir. Tefsir kitaplarında bu beyit, sadece işârî tefsir bağlamında kullanılmıştır. Kur'ân ilimleri alanında ise ez-Zurḳānī ile bu beytin kullanılmaya başlandığı görülmektedir. Ardından Drāz ve diğerleri onu izlemiştir. Kur'ân ilimlerinde hilâl beyti, i'câz-dil ilişkisi üzerine yapılan açıklamalarda kullanılmıştır. Diğer müelliflerin ez-Zurḳānī'den esinlendiğini söylemek mümkündür. Beytin Tekrāru'l-Ḳurʾān ve Munāsebātu'l-Ḳur'ān konularında telif edilen eserlerde de tasavvufî bağlam dışında kullanıldığı görülmektedir. Bu eserlerde alanında uzman insanlara itibar edilmesi gerektiğini ifade etmek için bu beyitten yararlanıldığı gayet açıktır. Tefsir tarihi alanında ise Muḥammed Ḥuseyn eẕ-Ẕeḥebī tarafından işârî tefsire yönelik eleştirel bir tutum izlenirken el-ʾĀlūsī'den yapılan alıntı çerçevesinde bu beyte yer verilmiştir. Dolayısıyla tefsir kitapları ile tefsir tarihi eserlerinde hilâl beyti, işârî tefsiri tasvip veya tenkid ederken, Kur'ân ilimleri alanında ise dil ve i'câz bağlamında kullanılmıştır.

2. Fıkıh

Fıkıh alanında Hilâl beyti, bu araştırmada tespit edilebildiği kadarıyla ilk kez Şâfi'î âlimi İbn Ḥacer el-Heytemī'nin (öl. 974/1567) eserinde geçmektedir. Hicrî 961 yılında Mekke'de, Zebīd müftüsü Vecīhuddīn ʿAbdurrahmān İbn Ziyāde'nin, borçlu kimsenin bağışta bulunması hakkındaki soru ve cevabı, onun hazır bulunduğu bir ilim meclisinde okunmuştur. Akabinde, borçlu kimsenin bağışta bulunamayacağı görüşü hakkında el-Heytemī ve beraberindekilere bu konuda muvafakat edip etmedikleri sorulmuştur. Bunun üzerine orada bulunanlar, söz konusu görüşün doğru olmadığını ifade etmişlerdir.[31] Bunun üzerine el-Heytemī 15 Cemādel-āḫira 962 tarihinde meşhur esesirin "*Kitābu Ḳurrati'l-ʿAyn bi Beyāni Enne't-Teberruʿa la Yubṭıluhū ed-Deynu*" başlıklı bölümü yazmıştır. Akabinde devam eden ve şiddetlenen tartışmalar sonucu "*Kitābu'z-*

[31] İbn Ḥacer el-Mekkī el-Heytemī, *el-Fetāvā el-Kubrā el-Fıḳhiyye* (Mısır: y.y., ts.), 3/2.

Zeyl el-Musemmā bi Keşfi'l-Ġayn ʿammen Ḍalle ʿan Maḥāsini Ḳurrati'l-ʿAynı" bölümü telif etmiştir. Buradan anlaşıldığına göre Zebīd müftüsü, aşağıdaki beyitlerin yer aldığı bir ifade kullanmıştır:

فَإِذا كُنْتَ بِالْمَدَارِكِ غرّا ثُمَّ أَبْصَرْتَ حَاذِقًا لاَ تُمَارِى

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَار

Gafilsen sen hakikatleri idrakten

Görünce dâhi uzak dur onunla tartışmadan,

Eğer göremezsen sen hilâli

Gözleri ile görenlere teslim eyle kendini.[32]

el-Heytemī, Zebîd müftüsüne karşı keskin bir dil kullanıp akabinde de kendisinin basit ve girift manaları idrakten yoksun olduğunu, bu beytin de kendisini yansıttığını söylemiştir.[33] Söz konusu beytin Mekke'de 961 yılında başlayan fıkhî bir tartışma sonucu el-Heytemī'ye karşı kullanıldığı açıktır.

Fıkıh alanında bu beytin ikinci kez kullanımı Mâlikî âlim eṣ-Ṣāvī tarafından gerçekleştirilmiştir. ed-Derdīr (ö 1201/1786) *eṣ-Ṣerḥu'ṣ-Ṣaġīr* adlı eserinde "İyi niyet amelin ruhudur. İyi niyet sayesinde nice masiyet itaate dönüşür." demiştir. eṣ-Ṣāvī mezkur esere yazdığı haşiyede bu ifadeyi açıklarken yalanı örnek olarak vermiştir. Yalanın özü itibariyle bir masiyet olduğunu, ancak iyi niyetin onu itaate çevirebileceğini açıklamıştır. Hatta kimi yerde, örneğin can tehlikesinin bulunduğu yerlerde yalan söylemenin vacip ve mendûb olduğunu ifade etmiştir. İkinci bir ihtimal olarak da gayba muttali olan hakikat ehlinin durumunu zikretmiştir. Ona göre bu kimseler, yapılan işin masiyet olarak karara bağlandığını müşahade etmişler ve geri durulması mümkün olmayan bu kesin karara uymak için harekete geçmişlerdir. Onların masiyet işlemeleri bir tür zorlama ile gerçekleşmiştir. Surette onların irade sahibi olduğu görülür, ama hakikatte o kimseler kendilerinde irade olmadığını müşahade ederler.[34] Akabinde Hızır meselesinin, Hz. Yusuf'un kardeşlerinin durumunun ve Hz. Adem'in yasaklanmış ağaçtan yemesinin bu şekilde anlaşılabileceğini ifade etmiştir. Sonra da "Eğer nûr ehliysen düşün, yoksa nûr ehlinin söylediklerine teslim ol" deyip şairin bu beytini delil olarak getirmiştir.

32 İbn İyās, *Bedāʾiʿu'z-Zuhūr fī Vekāʾiʿi'd-Duhūr*, 3/50.
33 el-Heytemī, *el-Fetāvā el-Kubrā el-Fıḳhiyye*, 3/26, 34.
34 eṣ-Ṣāvī, *Ḥāşiyetu'ṣ-Ṣāvī ʿala'ş-Şerḥu'ṣ-Ṣaġīr*, 4/787.

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ ب بِالْأَعْيَان

Eğer göremezsen sen hilâli,

Gözleri ile görenlere teslim eyle kendini.[35]

Görüleceği üzere eş-Şāvī, beyti ʾebṣār lafzı yerine ʾeʿyān lafzı ile aktarmıştır. Bu farklılık bahir ve anlam bakımından bir değişikliğe yol açmamaktadır.

Fıkıh alanında Mâlikî el-ʿAṭṭār (öl. 1250/1834) da bu beyti kullanan âlimlerden biridir. Tācuddīn Subkī (öl. 771/1370) *Cemʿu'l-Cevāmi'*'in Yedinci Bölümü olan İctihad bahsini bir "hâtime" ile sonlandırmıştır.[36] İmam Celāluddīn el-Maḥallī (öl. 864/1459) esere yazdığı şerhte bu hatimenin kalpleri arındıran tasavvufun ilkelerine ilişkin olduğunu söylemiştir. Mâlikî el-ʿAṭṭār (öl. 1250/1834) ise şerhe yazdığı haşiyede tasavvufun mebâdi ve makâsıdı olan müdevven ilimler arasında yer aldığına dair görüşü tenkit etmiş, tasavvufun bütün şer'î ilimlerin semeresi olduğunu açıklamıştır. Ardından tasavvufu ahlak (amelî) ve mükâşefe (nazari tasavvuf) şeklinde ikiye ayırmıştır. İbn ʿArabī ve el-Cīlī (öl. 832/1428) gibi mutasavvıfların kapalı gelen ifadelerini ancak onlar gibi zevk sahibi kimselerin anlayabileceğini söylemiştir. Bazen onların ifadelerinin kast ettikleri manayı açıklamaya yetmeyeceğini, hatta kimi zaman bu ifadelerin zahirleri esas alınınca aklî delillerle çatışacağını ifade etmiştir. Böylesi durumda olması gereken en uygun davranışın bu tür konulara girmekten uzak durup onların durumlarına teslimiyet göstermek olduğunu beyan etmiş ve şu iki beyit ile sözünü tamamlamıştır:

فَإِذَا كُنْتَ بِالْمَدَارِكِ غرّا ثُمَّ أَبْصَرْتَ حَاذِقًا لاَ تُمَارِى

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَار

Gafilsen sen hakikatleri idrakten

Görünce dâhi uzak dur onunla tartışmadan,

Eğer göremezsen sen hilâli

Gözleri ile görenlere teslim eyle kendini.[37]

[35] eş-Şāvī, *Ḥāşiyetu'ş-Şāvī ʿala'ş-Şerḥı'ş-Şaġīr*, 4/788.

[36] Tācuddīn ʿAbdulvehhāb es-Subkī, *Cemʿu'l-Cevāmi fī ʾUsūli'l-Fıḳh* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2002), 130.

[37] Ḥasen İbn Muḥammed el-ʿAṭṭār, *Ḥāşiyetu'l-ʿAṭṭār ʿalā Şerḥi'l-Celāl el-Maḥallī ʿalā Cemʿı'l-Cevāmiʿ* (b.y.: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, t.s.), 2/513.

Fıkıh alanında meşhur fakih İbn ʿĀbidīn'in (öl. 1307/1889) sular bahsinde bu beyte yer verdiği görülmektedir. İslam hukukunda bir kuyuya hangi mesafede ikinci bir kuyunun açılacağı veya gider çukurunun oluşturulacağı tartışılmış ve farklı hükümler verilmiştir. İbn ʿĀbidīn bu görüşleri aktardıktan sonra Şeyhu'l-İslam Saʿdeddīn Efendi'nin *el-Ḳavlu fī Ḥukmi Māi'l-Fesāḳī* adlı risalesinde ashab-ı mütûnun tercih ettiği on ziraʿa itibar edilmesini delilleriyle ortaya koyduğunu, bunun tersine hüküm verenin görüşlerini tamamen çürüttüğünü ve sözünü de bu beyitle tamamladığını nakletmiştir.[38] Alıntıdan anlaşıldığı üzere İbn ʿĀbidīn Şeyhu'l-İslam Saʿdeddīn Efendi'den yaptığı bir alıntı nedeniyle bu beyte yer vermiştir.

Fıkıh alanında modern dönemde de bu beyitten yararlanıldığı görülmüştür. Cidde'deki Munaẓẓamatu'l-Muʾtemeri'l-İslāmī tarafından yayınlanan *Mecelletu Mecmaʿı'l-Fıḳhi'l-İslāmī'de* iki yerde bu beyitten yararlanıldığı tespit edilmiştir. İlkinde sigorta ile ilgili bir hüküm tartışılırken sigortanın caiz olmadığını savunan kimse, duygusal hareket etmekle suçlanmış bunun üzerine söz alıp kendisinin duygusal davranmadığını, akitte belirsizlik olduğunu, bu nedenle de sigortanın caiz olamayacağını ifade etmiştir. Ardından da bu beyit okuyarak sözlerini sonlandırmıştır.[39]

İkincisinde ise uzlete çekilme hakkında ve uzlete çekilmenin caiz olduğuna ilişkin fetva verme özelinde bir dayanağa dayanmadan fetva verme konusu Maliki mezhebi çerçevesinde tartışılırken bu konuda şer'î donanıma ve gerçekten güçlü bir zihnî melekeye sahip kimselerin bu tür meseleler hakkında fetva verecekleri ifade edilmiştir. Akabinde bu beyit, bu tür konularda bu kimselere itibar edilmesi için zikredilmiştir.[40]

1945-1950 ve 1952-1954 yıllarında Mısır müftülüğü yapan Ḥaseneyn Muḥammed Maḫlūf (öl. 1990) bu beyti çeşitli konularda kendisine sorulan sorulardan birine cevap verirken alıntılamıştır. Kendisine "Berzah âleminde icabet ümmetinin amellerinin Hz. Peygamber'e arz edilmesinin kapsamı" sorulmuştur. O da şu şekilde cevap vermiştir: "Öyle anlaşılıyor ki, amellerin arzını gösteren hadis, icabet ümmetinden dirilere özgü bir durumu dile getiriyor. Bir önceki fetvada açıkladığımız gibi bu durum, imkân dâhilinde olup ilâhî kudret çerçevesindedir. Nitekim bu konuda rivayet nakledilmiştir. Sika muhaddisler bu rivayeti aktarmıştır. Sened

[38] Muḥammed Emīn İbn ʿĀbidīn, *Ḥāşiyetu Raddi'l-Muḫtār* (Mısır: Şeriketu Mektebeti ve Maṭbaʿati Muṣṭafā el-Bābī el-Ḥalebī ve Evlādihi, 1966), 1/192.

[39] Munaẓẓamatu'l-Muʾtemeri'l-İslāmī, "Mecelletu Mecmaʿı-l-Fıḳhı'l-İslāmī" 2/2 (1986), 676.

[40] Munaẓẓamatu'l-Muʾtemeri'l-İslāmī, "Mecelletu'l-Mecmaʿı'l-Fıḳhi'l-İslāmī" 3/4 (1988), 2249.

bakımından bu rivayet, zayıflığın en basit mertebesindedir. Bu da uydurma olmadığı anlamına gelir. Herhangi bir Müslümanın bunun hadis olmadığı konusunda kesin söz söylemesi caiz değildir. Çünkü böylesi bir durumda Hz. Peygamber adına yalan söyleme söz konusudur. Zira Hz. Peygamber adına yalan söyleme; söylemediği bir sözü ona isnat etmekle gerçekleşeceği gibi söylediği veya söyleme ihtimali olan bir sözü ona nispet etmemekle de gerçekleşir. Nitekim Hz. Peygamber 'Kim bile bile bir sözü uydurup bana isnat ederse ateşteki yerine hazırlansın' buyurmuştur." Maḫlūf ardından bu beyti zikrederek fetvasını etkili hale getirmeye çalışmıştır.[41]

Fıkıh alanında müzik aletlerinin kullanımı hakkındaki tartışmada bu beyte yer verildiği görülmektedir. Konuyla ilgili olarak modern dönemde yaşamış selef âlimlerinden Nāṣıruddīn el-Elbānī (öl. 1999) bir kitap telif etmiştir. el-Elbānī, Mısır'da 29 Zu'l-Ka'de 1373 yılında İhvan-ı Müslimîn'in dergisinde dindar bir gencin müziği sevenin ve müzik ile meşgul olmanın durumunu merak edip, bu hobinin haram olup olmadığını sorması üzerine Muḥammed Ebū Zehrā''nın (öl. 1974) cinsel arzuları harekete geçirmeyen ve insanı Allah'a ibadetten alıkoymayan müziğe cevaz vermesi üzerine bir reddiye kaleme almıştır.[42] Kitabın ilgili yerinde bir ayağının çukurda olduğunu söylediği Muḥammed Ebū Zehrā''ya nasihatte bulunmaya başlamış, kalemine ve argümanlarına güvenerek hadis âlimlerinin ve fakihlerin yolundan asla sapmamasını öğütlemiştir. Dini hayat bir yana maddi hayatın bile ancak her alanda ihtisas sahibi kimselerin bilgisine itimat edildiği sürece düzgün işleyeceğini hatırlatıp bunun örnek vermeye gerek duyulmayan gayet açık bir hakikat olduğunu söylemiştir. Ardından sözü dini konulara getirip bir hadisin sıhhatini veya nasıl anlaşılması gerektiğini merak eden kimsenin, hadis, fıkıh, hadis usulü, fıkıh usulü ve kaynakları bilmeyen veya bilip şu ya da bu sebepten bunlardan yararlanamayan bir yazara veya bir vaize başvurmayacağını ifade etmiştir. Sözünü de araştırmanın konusu olan beyte benzer şu beyitle tamamlamıştır:

وإذا لم تر القمر بازغا　　فسلم لأناس رأوه بالأبصار

Eğer göremezsen sen ayı doğmuş bir halde,

Gözleri ile görenlere kendini teslim eyle.[43]

41 Ḥaseneyn Muḥammed Maḫlūf, *Fetāvā Şerʿıyye ve Buḥūṯ İslāmiyye II* (Mısır: Dāru'l-Kitābi'l-ʿArabī, 1952), 202-203.

42 el-Elbānī, *Taḥrīmu'ṭ-Ṭarab*, 5.

43 el-Elbānī, *Taḥrīmu'ṭ-Ṭarab*, 30-31.

Bu haliyle beytin ilk mısraı bozuk, ikinci mısraın başındaki "fe sellim" de mısraın dışına taşmaktadır. Doğrusu diğer rivayetlerde olduğu gibi bu kelimenin sadr-ı beytin sonunda olmasıdır. Dolayısıyla modern dönem selef dünyasının sembol isimlerinden olan bir âlimin beyti manen aktardığı anlaşılmaktadır.

Fıkıh alanında bu beytin hicrî XIII. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Fıkıh kitaplarında, Mâlikî olan eṣ-Ṣāvī ve el-ʿAṭṭār, tasavvufî alanda bu beyitten yararlanmış; mutasavvıfların mükâşefe yoluyla elde ettikleri ve anlaşılması güç ifadeler konusunda onlara teslimiyet gösterilmesi gerektiğini ifade etmişlerdir. Sözlerini güçlendirmek amacıyla bu beyti alıntılamışlardır. Hanefi âlimi İbn ʿĀbidīn, kuyuların hangi aralıklarla açılacağı veya kuyulardan hangi uzaklıkta gider çukurunun kazılacağı konularında Şeyhülislam Saʿdeddīn Efendi'den yaptığı alıntı içerisinde bu beyti zikretmiştir. Bunun yanı sıra *Mecelletü Mecmaʿı'l-Fıkhi'l-İslâmî*'de, biri sigorta, diğeri uzlet olmak üzere iki farklı konuda bilenlere itibar etme amacıyla bu beyte yer verilmiştir. Nāṣıruddīn el-Elbānī de anlam bakımından bu beyte yakın, lafız bakımından farklı olan bir beyti, müzik konusunda başlattığı bir tartışmada dini konularda uzmanlara başvurmanın gerekliliği konusunda kullanmıştır.

Fıkıh alanında hilâl beyti tasavvufî bağlamın yanı sıra savunulan görüşü desteklemek amacıyla kullanıldığı anlaşılmaktadır.

3. Hadis

Hadis alanında bu beyitten şerh edebiyatında yararlanıldığı görülmektedir. Abdullah İbn Busr'un kız kardeşi eṣ-Ṣammāʾ'dan nakledildiğine göre Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: " لاَ تَصُومُوا يَوْمَ السَّبْتِ إِلَّا فِيمَا افْتُرِضَ عَلَيْكُمْ، فَإِنْ لَمْ يَجِدْ أَحَدُكُمْ إِلَّا لِحَاءَ عِنَبَةٍ أَوْ عُودَ شَجَرَةٍ فَلْيَمْضُغْهُ (Size farz olan oruç hariç cumartesi günü oruç tutmayınız. Eğer sizden biri bir üzüm tanesinin zarı veya bir bitki dalı da bulsa onu çiğneyerek [yutsun])."[44] Haṭīb et-Tebrīzī'nin (öl. 741/1340) Beġavī'nin (öl. 516/1122) *Meṣābīḥu's-Sunne* adlı eserini tamamlamak için yazdığı *Mişkātu'l-Meṣābīḥ* adlı eserine ʿAli el-Kārī (öl. 1014/1605) bir şerh yazmıştır. Bu şerhte hadisteki nesh durumu ile ilgili farklı görüşlere yer verilmiştir: İbn Ḥacer'in "Ebū Dāvūd'un 'Bu hadis mensuhtur' sözü, tıpkı İmam Mâlik'in 'Bu hadis uydurmadır' sözü gibi makbul değildir." dediği aktarılmıştır. Ardından ʿAli el-Kārī şunu söylemiştir: "Ebū Dāvūd'un sözü, gelişi güzel söylenmiş bir söz değildir.

[44] Ebū Dāvūd, "Ṣıyām", 51; et-Tirmiẕī, "Ṣavm", 43; en-Nesāʾī, *es-Sunenu'l-Kubrā*, 3/210 (No. 2776).

Çünkü hem Ebū Dāvūd, hem de İmam Mâlik hadis ilminde büyük imamdır. Onlar bir şey söyledikleri zaman mutlaka bir dayanağa, bir delile binaen konuşurlar. O halde onların sözleri kolayca reddedilemez. Zira o ikisinin bir şeyin olmadığını ifade ederken dayanaklarını zikretmemeleri dayanaklarının olmadığı anlamına gelmez. Yine aynı şekilde bu konuda bizim bilgimizin sığ olması onların bunu bilmediklerini göstermez. Öyleyse tahkik ehliyeti olmayan biri için taklid daha iyidir."[45] Burada ʿAli el-Kārī, tahkik mertebesine ulaşamayan birinin taklidde kalmasının daha isabetli olacağı görüşünü etkili biçimde iletmek için bu beyitten yararlanmıştır.

Kurbanlık hayvanların özellikleri konusunda Hz. Peygamber'den Hz. Ali kanalıyla şöyle bir hadis rivayet edilmiştir: " أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ – صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ – أَنْ نَسْتَشْرِفَ الْعَيْنَ وَالْأُذُنَ، وَأَلَّا نُضَحِّيَ بِمُقَابَلَةٍ وَلَا مُدَابَرَةٍ وَلَا شَرْقَاءَ وَلَا خَرْقَاءَ (Hz. Peygamber (s.a.v.) bize kurbanların gözüne ve kulağına dikkat etmemizi, kulağının ön tarafı veya arka tarafı kesik, kulağı yarık ve delik bir hayvanı kurban etmememizi emrederdi.)[46] Hadisin şerhinde boynuzu kırık hayvanın kurban olup olamayacağı tartışılmıştır. İbn Ḥacer'in Ebû Hanîfe'ye göre kulağının yarıdan azı kesilmiş olan hayvanın kurban kesileceğini, bunun ise delile ihtiyaç duyan bir sınırlama olduğunu söylediği aktarılmıştır. ʿAli el-Kārī bu söz üzerine şöyle demiştir: "Bu, müctehidlerin delillerine muttali olmanın azlığından kaynaklanan bir ifadedir. Zira müctehid, delilinin esiridir." ardından da bu beyti zikretmiştir.[47]

ʿAli el-Kārī şerhinde biri oruç, diğeri kurban bahsi olmak üzere iki yerde bu beyti kullanmış ve her ikisinde de İbn Hacer'e karşı eleştirel bir tutum sergilemiştir.

Ḫalīl Aḥmed es-Sehārenpūrī (öl. 1346/1927) de hadis şerhinde bu beyitten yararlanan âlimlerden biridir. Hz. Ali Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şöyle buyurduğunu nakletmiştir: " أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه وسلم أَنْ نَسْتَشْرِفَ الْعَيْنَ وَالأُذُنَ، وَلَا نُضَحِّيَ بِعَوْرَاءَ، وَلَا مُقَابَلَةٍ، وَلَا مُدَابَرَةٍ وَلَا خَرْقَاءَ، وَلَا شَرْقَاءَ. (Hz. Peygamber (s.a.v.) bize kurbanların gözüne ve kulağına dikkat etmemizi, topal, kulağının ön tarafı veya arka tarafı kesik, delik ve yarık bir hayvanı kurban

45 Ebu'l-Ḥasen Muḥammed ʿAli el-Ḳārī, *Mirḳātu'l-Mefātīḥ Şerḥu Mişḳāti'l-Meṣābīḥ* (Beyrut: Dāru'l-Fikr, 2022), 4/1424.

46 en-Nesāʾī, "Ḍaḥāyā" 8, Hadis No: 2373.

47 ʿAli el-Ḳārī, *Mirḳātu'l-Mefātīḥ Şerḥu Mişḳāti'l-Meṣābīḥ*, 3/1084.

etmememizi emrederdi).”[48] es-Sehārenpūrī, Ebū Dāvūd’un es-Sünen’i üzerine yazdığı şerhte ʿAli el-Kārī’nin ifadelerini aynen alıntılamıştır. Bu vesileyle beyti de zikretmiştir.[49]

Hadis şerhlerinde bu beyit, belirli bir alanda yeterli bilgiye sahip olmayan kimselerin, o alanda yetkin otoritelere başvurmaları ve onlara güvenmeleri gerektiğini vurgulamak amacıyla zikredilmiştir. Hadis şerhlerinde beytin zikredildiği konuların fıkıh ilmine ait olduğu görülmüştür.

4. Kelam ve Mezhepler Tarihi

Kelam ve mezhepler tarihi ile ilgili konularda bazı âlimlerin farklı alanlarda telif edilmiş kitaplarda bu beyitten yararlandığı görülmüştür. Mesela büyük müfessir el-ʾĀlūsī’nin oğlu Nuʿmān, İbn Teymiyye’yi tenkit eden İbn Ḥacer el-Heyşemī’ye reddiye olarak telif ettiği eserde, İbn ʿArabī konusunda insanların üç kısma ayrıldığını belirtmiştir. Birinci kısımda es-Seḫāvī ve et-Taftaẓānī gibi tekfir edenler, ikinci kısımda onu büyük ârifler den ve evliyadan sayanlar, üçüncü kısımda ise es-Suyūṭī gibi onun evliyadan olduğuna inanıp kitaplarını okumayı yasaklayanlar olduğunu ifade etmiştir. Ardından babasının da üçüncü kısımda yer aldığını söyleyip onun “*Neşvetu’ş-Şumūl fi’s-sefer ilā İslāmbūl*” adlı eserinde nakilde bulunmuştur. Bu nakilde müfessir el-ʾĀlūsī bazı âlimlere buğzeden kimselerin hileye başvurduklarını ve onların eserlerine bir takım yanlış bilgileri sokuşturduklarını belirtmiştir. Böylesi bir durumda, insaf sahibi birinin yine insaf sahibi birinin nüshasına başvurması gerektiğini belirtmiş ve bunun zor bir iş olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca, söylediklerinin bu tür âlimlerin tüm yazdıkları hakkında değil, yalnızca bir kısmı için geçerli olduğunu vurgulamıştır. O âlimlerin eserlerinde bazı keşfî konuların olduğu, bu konuların da dini meselelerle asla ilgisinin olmadığını ifade etmiştir. Örnek olarak da çoğu anlaşılması imkânsız ifadelerle anlatılan “Simsime ülkesi” hakkında söylenenleri vermiştir. Bu konuda söylenenlerin devenin iğne deliğinden geçinceye kadar zihin coğrafyasına girmesinin mümkün olmadığını belirtmiştir. Ayrıca zahirine bakarak bu tür konuları kabul veya inkâr etmenin eşit olduğunu söylemiştir. Ancak ideal olanın ise bunların misal âleminde kabul etmek olduğunu ve bu konuda meselenin ehline teslimiyet göstermek gerektiğini ifade edip bu beyti

[48] Ebū Dāvūd, “Ḍaḥāyā”, 6, Tirmiẕī, “Ḍaḥāyā”, 6, en-Nesāʾī, “Ḍaḥāyā”, 8, Aḥmed İbn Ḥanbel, *el-Musned*, II/210.

[49] Ḫalīl Aḥmed es-Sehārenpūrī, *Bezlu’l-Mechūd fī Ḥalli Suneni Ebī Dāvūd* (Hind: Merkezu’ş-Şeyḫ Ebi’l-Ḥasen en-Nedevī, 2006), 9/555.

eklemiştir. [50] Anlaşılacağı üzere el-ʾĀlūsī, dini konular dışında kalan ve kabul etmesi zor olan meselelerde tasavvuf erbabının söyledikleri konusunda ideal olanın ehline teslimiyet göstermek olduğun söylerken bu beyti bir destek aracı olarak kullanmıştır.

Nuʿmān el-ʾĀlūsī kitabında veli kimsenin gaybı bilip bilemeyeceği meselesini ele almıştır. Burada da yukarıda tefsir bahsinde babası müfessir el-ʾĀlūsī'nin Levḥ-i maḥfūz hakkında naklettiği işârî tefsiri aktarmakla yetinmiştir.[51]

Hilâl beyti Hz. Peygamber'in vefatından sonra sâlih kullar tarafından yakaza halinde görülüp görülemeyeceği konusunda da kullanılmıştır. İslam literatüründe tartışmalı olan bu konu Suleymān İbn Seḥmān (öl. 1349/1931) tarafından da ele alınmıştır. Onun ifadelerine göre kerametleri şöhret bulmuş, makamları yüce ve istikametleri sağlam evliya tarafından Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefatından sonra uyanık halde iken görüldüğüne dair çok sayıda haber vardır. Ancak bu durumun kesinlikle mümkün olmadığı, bu tür iddiaların batıl olduğu söylenmiştir. Zira Allah Teâlâ onu vefat ettirmiş ve o, refik-i alaya yükselmiştir. Bu dünyada bazı kimseler tarafından Hz. Peygamber'in vefatından sonra yakaza halinde görülmesi şeytanın insana hayal ettirdiği bir durum olarak değerlendirilmiştir. Hz. Peygamber'in bu dünyada yakaza halinde iken Abdulḳādir Geylānī'ye (öl. 561/1166), ondan daha ileri seviyede olan bir âlime veya daha geride bulunan birine görünmesinin mümkün olmadığının zaruret yoluyla bilindiği söylenmiştir. Bu iddianın;

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ　　لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَار

Eğer göremezsen sen hilâli,

Gözleri ile görenlere teslim eyle kendini.

beyti ile desteklenmesine de şu beyitlerle cevap verilmiştir:

أقول من المحال نراه حيا　　بهذي الدار لا دار القرار

فغير مسلم تسليم هذا　　لأقوام رأوه بالأبصار

وهذا لا يكون فقد أتانا　　بذاك النص متضح المنار

[50] Nuʿmān İbn Muḥmūd Ebu'l-Berakāt el-ʾĀlūsī, *Cilāu'l-ʿAyneyn fī Muḥākemeti'l-ʾAḥmedeyn* (b.y.: Matbaʿatu'l-Medenī, 1981), 86-92.

[51] Ebu'l-Berakāt el-ʾĀlūsī, *Cilāu'l-ʿAyneyn fī Muḥākemeti'l-ʾAḥmedeyn*, 134.

بأن المصطفى قد مات حقا وأنا ميتون وذاك جاري

على كل الخلائق ليس يبقى سوى الخلاق من الخلق باري

فأما في المنام فذاك حق يراه الصالحون أولو الفخار

وأما يقظة فيراه حيا كما قد كان حيا ذو اختيار

وتدبير وتصريف ويدري كما يدريه في ماض وجار

فدعوى هذه دعوى لعمري تبين أفكها بالإضرار (الوافر)

Derim ki ben, Hz. Peygamber'i diri görmek imkânsız,
Bu dünyada tabi, yoksa ahirette görülür elbet o.
Asla kabul edilemez,
Birileri adına onu gözleri ile gördükleri iddiası.
Olmamıştır böyle bir şey asla,
Açıkça nas ulaştı bize bu konuda.
Muhammed Mustafa gerçekten etti vefat,
Bir gün hepimiz öleceğiz, değişmez hakikat bu.
Kalmayacak geride herhangi biri,
Yaratan Hak Teâlâ'dan gayrı.
Rüyada Efendimizi görmek gerçek mi gerçek,
Çıkar bu gerçek sâlihlerde ve övgüye layık kullarda.
Yakaza halinde O'nu diri görmek,
Tıpkı yaşadığı gibi her şeyiyle tam,
İradesi, yönetimi, tasarrufu ile,
Önceden bildiği gibi bilir ve iş görür…
Yeminler olsun ki bu bir iddiadır,
Hem de aslı olmayan bir iftiradır.[52]

[52] Suleymān İbn Seḥmān, *eṣ-Ṣavâ ʿiḳu'l-Mursele* (Riyad: Dāru'l-ʿĀşıme, ts.), 104-105.

Yemen'de kabirleri tazim ettiği için el-Ḳubūriyye ismiyle anılan bir tasavvufî fırka bulunmaktadır. Bu fırkanın ilkelerinden biri ʿAbdullāh İbn ʿAlevī el-Ḥaddād'ın "Her sorununu Allah ehline bırak, bütün sorunlar delilleri ile onlar için açıktır." sözü ile bu beyittir. Onlar hakkında kitap telif eden el-Muʿallim, bu durumu tenkit etmiştir. Böyle bir anlayışı, belirli bir zümrenin işlerinin yürütülmesi amacıyla İslâm toplumunun teslimiyet içinde olması, aklını kullanmaması ve şer'î usul ile esasları dikkate almaması biçiminde tezahür eden bir tablo olarak tasvir etmiştir. Bu ifadelerin, sûfîler hakkında hazırlanan ansiklopedide de aynen yer aldığı görülmektedir.[53]

Selefilik, özellikle de Muhammed İbn ʿAbdilvehhāb'ın başlattığı hareket Mezhepler tarihinin önemli konularından biri olmuştur. Tartışmalı bir figür olan İbn ʿAbdilvehhāb'ı savunmak üzere ʾĀl Bū Ṭāmī (öl. 1423) bir kitap telif etmiş ve onun hakkındaki iddialara cevap vermeye çalışmıştır. Kitabın ikinci baskısında 16. iddia olarak "Muḥammed İbn ʿAbdilvehhāb'ın İbn Teymiyye'yi taklit ederek tasavvuf ehline ve onların yöntemine yönelik inkarcı bir tutum izlediği" meselesini ele almıştır. İddia sahiplerinin tasavvuf ehline nispet edilen ve dinin zahirine muhalif meselelerin çoğunun sonradan onlar adına uydurulmuş sözler olduğu, bir kısmının ise gerçekten onlar tarafından dile getirildiği ancak kendilerine özgü te'vîl ve ıstılahlarının bulunduğu, bunu da ancak tasavvuf ve hakikat ehlinin bilebileceği yönündeki açıklamalarını aktarırken son olarak bu beyti de nakletmiştir.[54]

Bu alanda hilâl beytinden yararlanmanın tasavvuf ile bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

5. Diğer İlimler

Bu başlık altında, coğrafya, sözlük bilimi, ahlak, siyer, aya çıkılması ve gelecekle ilgili bilgi verme konularında hilâl beytinin kullanılmasına yer verilmiştir. İslam literatüründe coğrafya üzerine bazı eserler telif edildiği bilinmektedir. Bu eserlerden biri de *Riḥletu'ş-Şitā ve'ṣ-Ṣayf*'tır. Eserin müellifi Kibrīt (öl. 1070/1660) Medine'yi tanıtırken Zekeriyyā İbn Muḥammed el-Ḳazvīnī'den (öl. 682/1283) bir alıntı yapmıştır. Bu alıntı ile Medine'ye giren kimsenin güzel koku alacağını, oradaki güzel kokunun

53 Heyet, *Mevsūʿatu'r-Radʿale'ş-Şūfiyye*, 76/447.

54 Aḥmed İbn Ḥacer ʾĀl Bū Ṭāmī, *eş-Şeyḫ Muḥammed İbn Abdilvehhāb el-Muceddid el-Mufterāʿaleyh* (Birleşik Arap Emirlikleri: Dāru'l-Fetḥi'ş-Şāriḳa, 1995), 203.

bir benzerinin başka bir yerde bulunmadığını aktarmıştır.[55] Sonuna da bu beyti ekleyerek, görüp tecrübe edenlerin görüşlerine itibar edilmesi gerektiğini ima etmiştir.[56] Kibrīt'in alıntısı, bu beytin el-Ḳazvīnī'nin kitabında da geçtiği izlenimini vermektedir. Ancak *ʾĀṣāru'l-Bilād* ile yapılan karşılaştırma sonucu bu beytin Kibrīt tarafından kullanıldığı tespit edilmiştir.

Hilâl beyti, sözlük bilim alanında ez-Zebīdī (öl. 1205/1791) tarafından kullanılmıştır. O, *Tācu'l-ʿArūs* adlı kapsamlı eserinde d-r-c maddesini ele alırken رَجَعَ أَدْرَاجَهُ ifadesine "geldiği yerden döndü" anlamını vermiştir. İbn Manẓūr'un (öl. 711/1311) bu ifadenin kesra ile okunmasını İbnu'l-ʾAʿrābī'den (öl. 231/846) naklettiğini söylemiştir. Ardından el-Fīrūzʾābādī (öl. 817/1415) olduğu değerlendirilen hocasının İbn Manẓūr'u bu ifadenin kesra ile okunması konusunda hata etmekle suçlamasını doğru bulmamıştır. Sonra da bu beytin ilk bölümünü zikretmiştir.[57] Dolayısıyla o, hocasının yanıldığını ifade ederken bu beytin bir parçasını alıntılamıştır.

İslam literatüründe ahlak alanında telif edilen birçok eser bulunmaktadır. Birçok konuyu ihtiva etse de İmam el-Ġazzālī'nin (öl. 505/1111) *el-ʾİḥyā'*sı da bu kapsamda değerlendirilebilir. O, bu eserinde namazın âfetlerden arındırılıp, yalnız Allah rızasına has kılınıp ve huşu, tazim, haya gibi bâtınî şartları yerine getirilerek kılınması durumunda kalpte nurların ortaya çıkmasına vesile olacağını söylemiştir. Söz konusu nurların da mükâşefe ilminin anahtarları olduğunu belirtmiştir. Bu nedenle semavat ve yeryüzünün melekûtunü ve rubûbiyetin sırlarını mükâşefe eden evliyanın namazda, özellikle de secdede keşfe mazhar olacağını ifade etmiştir.[58] Her namaz kılanın keşfinin, dünyanın bulanıklarından arınması ölçüsünde değişeceğini de eklemiştir.[59] Her insanın derecesinin üstünde olan konuları inkâr etmemesi gerektiğini açıklamıştır. ez-Zebīdī *el-ʾİḥyā'*daki bu ifadeleri açıklarken sözlerini desteklemek ve okuyucuları ikna etmek için bu araştırmanın konusu olan beyti zikretmiştir.[60]

Hilâl beytinin siyer alanında telif edilmiş kaynaklarda geçtiği görülmektedir. Kadim kaynaklarda Hz. Peygamber'in hayatı iki yöntemle ele

55 Zekeriyyā İbn Muḥammed el-Ḳazvīnī, *ʾĀṣāru'l-Bilād ve ʾAḫbāru'l-ʿIbād* (Beyrut: Dāru Ṣādır, ts.), 107.

56 Muḥammed İbn Abdillāh Kibrīt, *Riḥletu'ş-Şitā ve'ṣ-Ṣayf* (Beyrut: el-Mektebu'l-İslāmī, 1385), 247.

57 ez-Zebīdī, *Tācu'l-ʿArūs*, thk. ʿAbdussettār Aḥmed Ferrāc vd. (Kuveyt: Maṭbaʿatu Ḥukūmeti'l-Kuveyt, 1965), 5/557.

58 Muḥammed İbn Muḥammed el-Ḥuseynī ez-Zebīdī, *İtḥāfu's-Sādeti'l-Muttaḳīn* (Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, ts.), 3/161.

59 ez-Zebīdī, *İtḥāfu's-Sādeti'l-Muttaḳīn*, 3/262.

60 ez-Zebīdī, *İtḥāfu's-Sādeti'l-Muttaḳīn*, 3/264.

alınmıştır; birincisi kronolojiye riayet edilerek yapılan anlatım, ikincisi ise Hz. Peygamber'in huyu ve tavırları, peygamberliğini kanıtlayan özel halleri ve mucizeleri, kendisine özgü özellikleri ve ahlakı gibi konuları ele alan anlatımdır. el-Ḳasṭallānī (öl. 923/1517) bu iki yöntemi birleştirerek el-*Mevāhibu'l-Ledunniyye* adlı eserini yazmıştır.[61] Bu eserde imanın tadı konusunda farklı görüşlere yer vermiştir. Fakihlerin ve onların yolunda ilerleyenlerin bu tadı manevî, mutasavvıfların ise hissedilebilir gördüklerini aktarmış ve mutasavvıfların haklı olduğu kanaatini dile getirmiştir. ez-Zurḳānī (öl. 1112/1710) bu kitaba yazdığı şerhte İbn Ebī Cemre'nin (öl. 699/1300) bu sözünü şeker, bal vb. besin maddelerini tatmak gibi imanın tadına varmak şeklinde açıklamıştır. Bunu da ancak belli bir makama gelmiş kimselerin idrak edebileceğini söylemiştir. Akabinde bu tadın manevi olacağına dair ifadelere yer vermiştir. Hatta İbn Ebī Cemre'nin konuyla bir görüşünü alıp onun açıklamasının bu tadın manevi anlama geldiğini gösterdiğini ifade etmiştir. ez-Zurḳānī her iki görüşü özetleyip imanın tadının manevi olarak hissedilebileceğini terviç ettikten sonra yine de ihtiyatlı bir dil kullanmış "Bilmediğimiz ve tehayyül edemeyeceğimiz konularda konuşmak bize yakışmaz." demiştir. Akabinde de bu araştırmanın konusu olan beyte yer vermiştir.

Aya gidilmesi konusunda yapılan tartışmada da bu beytin kullanıldığı görülmektedir. "Ay Nerede?" başlıklı bir makale kaleme alan Ḥammād İbn Muḥammed el-Enṣārī (öl. 1997) naslar, sahabe, tâbiûn ve tebe-i tâbiûnun sözleri ile konuyu ele almıştır. Konunun sonunda adalet sahibi sika kimselerin haberi ile sabit oluncaya kadar aya çıkılmasını tasdik etmeyeceklerini söylemiştir. Haberin doğruluğu konusunda haberi getiren kimsenin niteliğini önemsediğini göstermek için de fâsık birinin haber getirmesi durumunda müminlere araştırma yapmalarını emreden ayeti zikretmiştir. Son olarak da garib bir hadise olarak nitelendirdiği aya çıkılma meselesini bu araştırmanın konusu olan beyti zikrederek sonuçlandırmıştır.[62]

İslam literatürü gelecekte vukû bulacak birtakım olaylara işaret bulma çabasını yansıtan eserler barındırmaktadır. Gelecekle ilgili çıkarımlardan biri, Dımaşk kadısı Muḥyiddīn İbn ez-Zenkī'nin (öl. 583/1187) İbn Berrecān'ın (öl. 536/1142) er-Rūm suresinin baş tarafına yaptığı tefsirden esinlenerek Haleb'in Safer ayında fethedilmesini, Selahaddīn Eyyūbī'nin (öl. 589/1193) Receb ayında Kudüsün fethini müjdelediğine dair beyti ile

[61] Hüseyin Algül, "el-Mevâhibü'l-Ledünniyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/29/421.

[62] Ḥammād İbn Muḥammed el-Ensārī, "Eyne'l-Ḳamer" 3/6 (ts.), 136.

Şeyhülislam İbn Kemal'in el-Enbiyā Suresinin 105. ayetinden Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethedeceğini çıkarmasıdır. Bu tür bilgiler el-ʿUceyrī tarafından ihtiyatla karşılanmış, sahih olması durumunda bunların kehanetten daha az hayret uyandıracak bir durum olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu tür tahminlerin tutma oranının çok az olduğunu ifade etmiştir. el-ʿUceyrī'nin bu bilgileri el-ʾĀlūsī'den aktardığı ve onun bu tür yorumları desteklemesine hayret ettiği görülmektedir. Bu alıntı çerçevesinde de hilâl beytine yer vermiştir.[63]

Bu bölümde zikredilen alanların bir kısmında hilâl beytine tasavvufî nedenlerle yer verildiği görülmektedir.

Sonuç

Araştırmanın konusu olan "hilâl beyti"nin şairi, yapılan literatür taraması sonucu tespit edilememiştir. Ancak beytin hicrî X. asrın ilk yarısından itibaren İslâmî ilimlerde kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. Son iki yüzyıldan beri bu beytin kullanımında bir yaygınlaşma olduğu görülmüştür. Farklı coğrafyalarda yaşamış ve uzmanlık alanı farklı Hanefi, Mâlikî, Şâfi'î ve Hanbeli/Selefi âlimler bu beyitten yararlanmıştır. Bu beytin tasavvuf ehli kadar onlara zıt olan selefilerin eserlerinde de geçtiği tespit edilmiştir. Beytin herhangi bir divana veya kasideye ait olduğuna dair bir veriye rastlanmamıştır. Bu konuda ulaşılabilen yegâne bilgi, beyitten önce bir başka beytin de nakledilmiş olmasıdır. Beytin tespit edilen en yaygın kullanımı şu şekilde olmuştur:

وَإِذَا لَمْ تَرَ الْهِلَالَ فَسَلِّمْ لِأُنَاسٍ رَأَوْهُ بِالْأَبْصَار

Ancak bu beyitte yer alan *fesellim* ifadesinin, *feṣaddiḳ*; *bi'l-ebṣār* ifadesinin de *bi'l-ʾaʿyān* şeklinde rivayet edildiği görülmüştür. Bunlardan feṣaddiḳ kullanımının, el-ʾĀlūsī'den yapılan alıntıya dayandığı için manen rivayet olarak değerlendirilmesi kaçınılmazdır. eṣ-Ṣāvī'nin *bi'l-ʾaʿyān* şeklindeki kullanımı hakkında da benzer bir çıkarımda bulunmak mümkündür. Zira ondan başka bu beyti bu şekilde nakleden birine rastlanmamıştır. Bu farklar, şiirin bahri açısından bir sorun teşkil etmemektedir. Ancak beytin el-Elbānī tarafından rivayeti tamamen beyitteki anlamın farklı lafızlarla ifadesinden meydana gelmektedir ve şiirin vezni bozularak teknik bakımdan asıl beyitten oldukça uzaklaşmaktadır.

[63] Abdullah İbn Ṣāliḥ el-ʿUceyrī, *Maʿālim ve Menārāt* (eẓ-Ẓahrān: ed-Duraru's-Seniyye, 1433), 77-78.

Hilâl beyti tefsir, hadis, fıkıh, kelam ve mezhepler tarihi, tasavvuf, siyer, sözlük bilimi, coğrafya, seyahat alanlarında ve modern konularda kullanılmıştır. Tefsir alanında ilk olarak ayetlerin yorumunda bu beyitten Şihābuddīn el-Ḫafācī'nin yararlandığı görülmektedir. Bu alanda hilâl beytinden beş kez olmak üzere en fazla İbn ʿAcībe'nin yararlandığı tespit edilmiştir. Bu beyit, el-ʾĀlūsī ve Molla Ḥuveyş tarafından da kullanılmıştır. el-ʾĀlūsī'nin bir yerde tenkit ederek aktardığı işârî yorum içerisinde bu beyte yer verdiği görülmüştür. Bunun dışında tefsir kitaplarında bu beytin mutasavvıfların akıl erdirilmesi zor konularda söylediklerine itibar edilmesi için bir destek aracı olarak kullanıldığı ortaya çıkmıştır. Kur'ân ilimleri alanında ise bu beyitten ilk olarak ez-Zurḳānī Menāhilu'l-ʿIrfān adlı ansiklopedik Kur'ân ilimleri kitabında yararlanmıştır. Ancak o, bu beyti tasavvufî bir bağlamda değil dil-i'câz ilişkisi bağlamında kullanmıştır. Dolayısıyla beytin kullanım alanı onunla birlikte farklılaşmıştır. Akıl erdirmesi zor tasavvufî alandan, öğrenilebilen ve tartışılabilen bir alanda beytin kullanıldığı görülmektedir. Onun izinden Drāz ve diğerlerinin ilerlediğini söylemek mümkündür. Beyit son dönemlerde telif edilen *munāsebāt* ve *tekrārul Ḳurʿān* ile ilgili iki kaynakta da tasavvuf ilminden uzak bir bağlamda kullanılmıştır. Tefsir tarihi alanında ise el-ʾĀlūsī'den yapılan alıntılar bu beytin kullanılmasına vesile olmuştur. el-ʾĀlūsī'nin bu beyti işârî tefsir konusunda kendisine göre izlenilecek ideal yöntemi açıklarken zikretmesi alıntılanarak işârî tefsir eleştirisi yapılmıştır.

Fıkıh alanında Şâfi'î, Mâlikî, Hanefi ve Hanbelî/Selefî âlimlerin bu beyti eserlerinde kullandıkları görülmüştür. İlk olarak İbn Ḥacer el-Heytemī ile birlikte hicrî X. asırdan itibaren bu beyitten fıkıh alanında yararlanılmaya başlandığı anlaşılmıştır. İbn Ḥacer el-Heytemī, Şeyhülislam Saʿdeddīn Efendi, İbn ʿĀbidīn, Maḫlūf ve el-Elbānī fıkhî hükümler ve bilgi konusunda işi ehline teslim etme ve uzman olanlara itimat etme konusunda bu beyti kullandıkları ortaya çıkmıştır. eṣ-Ṣāvī ve el-ʿAṭṭār'ın ise tasavvufi alanla ilgili bu beyitten yararlandığı görülmüştür. Hadis alanında hicrî XI. yüzyıldan itibaren ʿAli el-Kārī ile birlikte bu beytin Hanefi mezhebi ictihadlarını savunmak üzere kullanılmaya başlandığı tespit edilmiştir. es-Sehārenpūrī'nin de aynen onun yolundan ilerlediği görülmüştür. Kelam ve mezhepler tarihi alanında ise bu beytin, gayb bilgisine sahip olma gibi tasavvuf ve kelam ilminin ortak konularında kullanıldığını söylemek mümkündür. Suleymān İbn Seḥmān'ın Hz. Peygamber'in yakaza halinde görüneceğini reddederken kullandığı ifadelerden bu beyti delil olarak kullanan iddia sahiplerine beyitlerle karşılık verildiği anlaşılmıştır. Bu da göstermektedir ki, hilâl beytinin kullanımı başka beyitlerin telifine vesile olmuştur. Hicrî XI. yüzyılda yazılmış bir coğrafya kitabında da bu

beyit Medine'nin güzelliklerinin anlatılması sadedinde kullanılmıştır. Sözlük biliminde ve diğer alanlarda da bu beytin bilenlere itimat etme konusunda kullanıldığı anlaşılmıştır.

Beytin hadis, sözlük bilimi, coğrafya alanında telif edilen kitaplar ile ez-Zurḳānī'nin *Menāhilu'l-ʿIrfān*'i ve ondan sonra telif edilen Kur'ân ilimleri kaynaklarında tasavvuf ilmi dışında, verilere dayalı, sorgulanabilir, değerlendirmeye tabi tutulabilir alanlarda bilgisi olan kimselere itimat edilmesi gerektiği konusunda kullanılırken tefsir kitapları başta olmak üzere, bazı fıkhî kaynaklarda, kelam ve tasavvuf ile ilgili konuları içeren kitaplarda tasavvuf ehlinin keşif yoluyla elde ettiği ancak akılla kavramanın zor, hatta neredeyse imkânsız olduğu bazı konularda söylediklerine itimat etmek için kullanıldığı anlaşılmıştır. Tasavvufla ilgili meselelerde veriler, deliller ve öncüller ile ulaşılıp değerlendirilmesi, sorgulanması mümkün olmayan tamamen öznel bir tecrübeye dayalı açıklamaların kabul edilmesi konusunda söylenenleri güçlendirmek için bu beyit kullanılmıştır. Tasavvufî düşünceye karşı olan ve sert tutumu ile bilinen el-Elbānī'nin bu beyitten yararlanması ise dikkat çekici bulunmuştur. Genellikle mutasavvıfların iddialarını desteklemek için kullandığı bu beyti, onun farklı lafızlarla fıkıh ve hadis ulemasının görüşlerine başvuru noktasında kullandığı görülmüştür. Bu da, iki farklı kesimin aynı beyti kendi iddialarını desteklemek için kullandığı anlamına gelmektedir. Her ne kadar hilâl beyti, hicrî X. yüzyılda literatürde kullanılmaya başlanmış olsa da son iki yüzyıl içinde kullanımı daha da yaygınlaşmıştır. Bu beytin ister ayet, hadis, dil vb. bir delile dayanarak, isterse bir keşfe dayanarak ortaya konsun herhangi bir bilgi konusunda "işin ehline" itimat edilmesi için yararlanıldığı sonucu ortaya çıkmıştır.

Kaynakça

Aḥmed İbn Ḥanbel. *Musned*. 50 Cilt. y.y.: Muessesetu'r-Risāle, 2001.

Aḥmed İbn Ḥasen el-Muʿallim. *el-Ḳubūriyye fi'l-Yemen*, ts.

ʾĀl Bū Ṭāmī, Aḥmed İbn Ḥacer. *eş-Şeyḫ Muḥammed İbn Abdilvehhāb el-Muceddid el-Mufterā ʿaleyh*. Birleşik Arap Emirlikleri: Dāru'l-Fetḥi'ş-Şāriḳa, 1995.

Āl Ġāzī, Melle Ḥuveyş. *Beyānu'l-Meʿānī*. Dımeşḳ: Maṭbaʿatu't-Teraḳḳī, 1965.

Aldemir, Halil. "ez-Zürkânî'nin Menâhil'de Şiirlerden Yararlanması", darulfunun ilahiyat 37/1:80-127.

Algül, Hüseyin. "el-Mevâhibü'l-Ledünniyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/421. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

ʿAli el-Ḳārī, Ebu'l-Ḥasen Muḥammed. *Mirḳātu'l-Mefātīḥ Şerḥu Miṣḳāti'l-Meṣābīḥ*. Beyrut: Dāru'l-Fikr, 2022.

ʾĀlūsī, Maḥmūd İbn ʿAbdullāh el-Ḥuseynī el-. *Rūḥu'l-Meʿānī*. thk. ʿAlī ʿAbdubārī ʿAṭiyye. 16 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʾİlmiyye, 1415.

ʿAṭṭār, Ḥasen İbn Muḥammed el-. *Ḥāşiyetu'l-ʿAṭṭār ʿalā Şerḥi'l-Celāl el-Maḥallī ʿalā Cemʿi'l-Cevāmiʿ*. b.y.: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, t.s.

Beyḍāvī, Nāşıruddīn Ebū Saʿīd eş-Şīrāzī el-. *Envāru't-Tenzīl ve Esrāru't-Teʾvīl*. thk. Muḥammed ʿAbdurraḥmān el-Marʿaşlī. Beyrut: Dāru ʾİḥyāʾi't-Turāṯi'l-ʿArabī, 1418.

Drāz, Muḥammed ʿAbdullāh. *en-Nebeʾu'l-ʿAẓīm*. Mısır: ʿĀlemu'lʾĀdāb li't-Terceme ve'n-Neşr, 2022.

Ebu'l-Berakāt el-ʾĀlūsī, Nuʿmān İbn Muḥmūd. *Cilāu'l-ʿAyneyn fī Muḥākemeti'l-ʾAḥmedeyn*. y.y.: Matbaʿatu'l-Medenī, 1981.

Ebū Dāvūd, Suleymān İbn el-ʾEşʿaṯ es-Sicistānī. *es-Sunen*. 4 Cilt. Beyrut: Dāru'l-Kitābi'l-ʿArabī, ts.

Elbānī, Muḥammed Nāşıruddīn el-. *Taḥrīmu'ṭ-Ṭarab*. Beyrut: Muessesetu'r-Reyyān, 2005.

Ensārī, Ḥammād İbn Muḥammed el-. "Eyne'l-Ḳamer" 3/6 (ts.), 126-133.

ez-Zebīdī. *Tācu'l-ʿArūs*. thk. ʿAbdussettār Aḥmed Ferrāc v.dğr. Kuveyt: Maṭbaʿatu Ḥukūmeti'l-Kuveyt, 1965.

Fehd er-Rūmī. *Dirāsāt fī ʾŪlūmi'l-Ḳurʾāni'l-Kerīm*. y.y., Y. y., 2003.

Heyet. *el-Mevsūʿatu'l-Kur'āniyye el-Muteḥaṣṣıṣa*. Mısır: el-Meclisu'l-ʾAʿlā li'ş-Şuʾūni'l-İslāmiyye, 2022.

Heyet. *Mevsūʿatu'r-Radʿale'ş-Şūfiyye*, ts.

Heytemī, İbn Ḥacer el-Mekkī el-. *el-Fetāvā el-Kubrā el-Fıḳhiyye*. Mısır, ts.

İbn İyās, Muaḥmmed İbn Aḥmed. *Bedāʾiʿu'z-Zuhūr fī Vekāʾiʿı'd-Duhūr*. Beyrut: el-Maʿhedu'l-Elmānī li'l-Ebhāṯi'ş-Şarḳıyye, 1960.

İbn ʿĀbidīn, Muḥammed Emīn. *Ḥāşiyetu Raddi'l-Muḥtār*. Mısır: Şeriketu Mektebeti ve Maṭbaʿati Muṣṭafā el-Bābī el-Ḥalebī ve Evlādihi, 1966.

İbn ʿAcībe, Aḥmed İbn Muḥammed İbn el-Mehdī İbn ʿAcībe el-Ḥasenī el-İdrīsī eş-Şāẕelī el-Fāsī. *el-Baḥru'l-Medīd fī Tefsīri'l-Ḳurʾāni'l-Mecīd*. thk. Aḥmed ʿAbdullāh el-Ḳuraşī Raslān. Kahire, 1419.

Ḳazvīnī, Zekeriyyā İbn Muḥammed el-. *ʾĀṯāru'l-Bilād ve ʾAḫbāru'l-ʿIbād*. Beyrut: Dāru Ṣādır, ts.

Kibrīt, Muḥammed İbn Abdillāh. *Riḥletu'ş-Şitā ve'ṣ-Ṣayf*. Beyrut: el-Mektebu'l-İslāmī, 1385.

Maḫlūf, Ḥaseneyn Muḥammed. *Fetāvā Şerʿıyye ve Buḥūṯ İslāmiyye II*. Mısır: Dāru'l-Kitābi'l-ʿArabī, 1952.

Munaẓẓamatu'l-Muʾtemeri'l-İslāmī. "Mecelletu Mecmaʿı-l-Fıḳhı'l-İslāmī" 2/2 (1986).

Munaẓẓamatu'l-Muʾtemeri'l-İslāmī. "Mecelletu'l-Mecmaʿı'l-Fıḳhi'l-İslāmī" 3/4 (1988).

Muṭʿınī, Abdulʿāẕīm İbrāhīm Muḥammed el-. *Ḥaṣāʾiṣu't-Taʾbīri'l-Ḳurʾānī ve Simātuhu'l-Belāġıyye*. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1992.

Nesāʾī, Ebū ʿAbdirraḥmān ʾAḥmed İbn Şuʿayb en-. *es-Sunenu'l-Ḳubrā*. 12 Cilt. Beyrut: Muessesetu'r-Risāle, 2001.

Nesāʾī, Ebū ʿAbdirraḥmān ʾAḥmed İbn Şuʿayb en-. *Sunenu'n-Nesāʾī*. 8 Cilt. y.y.: Dāru'r-Risāleti'l-Ālemiyye, 2018.

Şāvī, Ebu'l-ʿAbbās Aḥmed İbn Muḥammed el-Halvetî eş-. *Ḥāşiyetu'ṣ-Ṣāvī ʿala'ş-Şerḥı'ṣ-Ṣaġīr*. y.y.: Dāru'l-Maʿārif, ts.

Sehārenpūrī, Ḫalīl Aḥmed es-. *Bezlu'l-Mechūd fī Ḥalli Suneni Ebī Dāvūd*. Hind: Merkezu'ş-Şeyḫ Ebi'l-Ḥasen en-Nedevī, 2006.

Shaikh Husayn, Ahmad. "Anlamsal ve Yapısal Açıdan İslamî ve Edebî Süsleme Sanatları". Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 4/7 (01 Aralık 2017): 159-186. https://izlik.org/JA39CC55DD.

Subkī, Tācuddīn Abdulvehhāb es-. *Cemʿu'l-Cevāmi fī ʾUsūli'l-Fıḳh*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2002.

Suleymān İbn Seḥmān. *eṣ-Ṣavâʿiḳu'l-Mursele*. Riyad: Dāru'l-ʿĀşıme, ts.

Şarḳavī, Aḥmed Muḥammed Sālim eş-. *Mevḳıfu'ş-Şevkānī fī Tefsīrihī mine'l-Munāsebāt*. y.y., ts.

Şihābuddīn el-Ḫafācī, Aḥmed İbn Muḥammed. *ʿInāyetu'l-Ḳāḍī ve Kifāyetu'r-Rāḍī ʿalā Tefsīri'l-Beyḍāvī*. Beyrut: Dāru Ṣādır, ts.

Ṭaḥṭāvī, ʿAli Aḥmed Abdulʿāl eṭ-. *ʿAvnu'l-Ḥanān fī Şerḥi'l-Emṣāl*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, 2004.

Tirmiẕī, Ebū ʿĪsā Muḥammed İbn ʿĪsā et-. *Sunenu't-Tirmiẕī*. 6 Cilt. y.y.: Dāru'r-Risāleti'l-Ālemiyye, 2009.

ʿUceyrī, Abdullah İbn Ṣāliḥ el-. *Maʿālim ve Menārāt*. eẕ-Ẕahrān: ed-Duraru's-Seniyye, 1433.

Zebīdī, Muḥammed İbn Muḥammed el-Ḥuseynī ez-. *İtḥāfu's-Sādeti'l-Muttaḳīn*. Beyrut: Dāru'l-Kutubi'l-ʿİlmiyye, ts.

Ẕehebī, Muḥammed Ḥuseyn eẕ-. *Tefsīru İbn ʿArabī li'l-Ḳurʾān Ḥaḳīḳatuhū ve Ḥaṭaruhū*. el-Medine: el-Cāmiʿatu'l-İslāmiyye, ts.

Zehebî, Muhammed Hüseyin ez-. *Tefsir Tarihi II*. çev. Aydın Temizer vd. İstanbul: Beka Yayıncılık, İkinci Baskı., 2022.

Zürkânî, Muhammed Abdulazîm ez-. *Kur'ân İlimleri Menâhilu'l-'Irfân Tercümesi*. çev. Halil Aldemir-Ramazan Şahan. 2 Cilt. İstanbul: Beka Yayıncılık, 2015.

❁ ❁ ❁